

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

LEGAL NATURE AND THE CONCEPT OF CIVIL LEGAL RELATIONS: GENERAL THEORETICAL RESEARCH

Павлюк Н.М., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

У статті розглядаються наукові підходи до розуміння правової природи однієї з фундаментальних категорій цивілістики – цивільного правовідношення, як одного з основних, абстрактних базових понять. Наголошується на існуванні певних труднощів для його розуміння та практичного втілення у юридичних інститутах та теоретичних визначеннях. Категорія цивільного правовідношення є базовою в доктрині цивільного права. Вона застосовується при аналізі як статичної, так і динаміки соціальних зв'язків у приватно-правовій сфері. Прикладне значення категорії цивільних правовідносин у тому, що це та форма, що дозволяє простежити системно-правові зв'язки норм цивільного права та реальних суспільних відносин, що піддаються його впливу. У сфері цивільно-правового регулювання відносини, зазвичай, будуються з власної ініціативи учасників, прояв якої зумовлено свободою розсуду і спрямоване на волю і переслідування власного інтересу. Норми цивільного права найчастіше реалізуються у діях сторін у вигляді поступального використання повноважень, наданих юридичними конструкціями. Цивільні правовідносини у цьому сенсі є не що інше, як системний засіб використання цих можливостей, а здійснюються вони, зазвичай, поетапно. Цивільно-правові відносини – це форма, завдяки якій норми цивільного права реалізуються в житті, бажаний результат їх функціонування. Цивільно-правові відносини є різновидом галузевих правових відносин, їм властиві ознаки правових відносин у цілому, і галузевих цивільно-правових зокрема. Серед загальних ознак, які характеризують цивільно-правові відносини, називають: виникнення їх на підставі правових норм; належність учасникам відносин суб'єктивних прав та обов'язків; можливість застосування до порушників засобів державного примусу. Стаття має загальнотеоретичний характер та особливе методологічне значення для формування напрямів подальшого дослідження. У ній розглядаються вихідні положення, що служать основою для подальших висновків та теоретичних понять.

Ключові слова: суспільні відносини, правовідносини, цивільне право, цивільні правовідносини, теорія цивільних правовідносин, матеріальний підхід, формальний підхід

The article considers scientific approaches to understanding the legal nature of one of the fundamental categories of civilization – civil law, as one of the main, abstract basic concepts. It is emphasized that there are certain difficulties for its understanding and practical implementation in legal institutions and theoretical definitions. The category of civil law is basic in the doctrine of civil law. It is used in the analysis of both statics and dynamics of social relations in the private sphere. The applied significance of the category of civil legal relations is that it is the form that allows us to trace the systemic and legal relations of civil law and real social relations that are subject to its influence. In the field of civil law, relations are usually built on the own initiative of the participants, the manifestation of which is due to freedom of discretion and aimed at the will and pursuit of self-interest. Norms of civil law are most often implemented in the actions of the parties in the form of progressive use of powers granted by legal structures. Civil legal relations in this sense are nothing more than a systemic means of using these opportunities, and they are carried out, usually in stages. Civil law relations is a form due to which the norms of civil law are realized in life, the desired result of their functioning. Civil law relations are a kind of sectoral legal relations, they are characterized by signs of legal relations in general, and sectoral civil law in particular. Among the common features that characterize civil law relations are: their emergence on the basis of legal norms; belonging to the participants of the relationship of subjective rights and responsibilities; the possibility of applying state coercion to violators. The article has a general theoretical nature and special methodological significance for the formation of areas of further research. It examines the starting points that form the basis for further conclusions and theoretical concepts.

Key words: social relations, legal relations, civil law, civil legal relations, theory of civil legal relations, material approach, formal approach.

Постановка проблеми. Цивільні правовідносини є одним із видів правовідносин і вважаються одним з основних понять у цивілістиці. Їм властиві як загальні риси та ознаки, типові всім правовідносинам, так і характерні лише їм, які зумовлені особливостями цивільного права. Складність у розумінні цивільних правовідносин визначається тим, що умови суспільного життя, які постійно змінюються, вимагають якісно нових підходів до їх вивчення. Слід відмітити і багатоаспектність цивільних правових відносин як юридичного явища, зокрема, різне трактування поняття, ознак, зв'язку з нормами права, місця у механізмі правового регулювання тощо.

Актуальність теми. Основним завданням цивільно-правової науки є забезпечення вирішення конкретних проблем, спричинених соціально-економічними умовами розвитку та життя суспільства. Зміна економічної складової суспільного життя та соціальної практики визначає зміни у механізмі правового впливу, удосконалення якого неможливе без глибокого теоретичного осмислення його засобів, конструкцій та стадій. Тому положення цивільно-правової науки постійно оновлюються, наповнюючись новим баченням, заснованим на основі узагальнення нако-

пиченого досвіду та аналізу сучасного стану соціально-правової практики [17, с. 3].

Поняття цивільних правовідносин належить до загальних категорій юридичних наук, які є важливими у юриспруденції, адже без них, за слушним зауваженням Д. Керімова, «жодна галузь юридичної науки не може плідно розробляти питання своєї спеціальної галузі знань» [9, с. 121].

Правова природа цивільних правовідносин породжує численні дискусії та суперечливі судження, які стосуються певних проблемних моментів. Це надає проблемі цивільних правовідносин практичний та теоретичний інтерес.

Актуальність перегляду класичної теорії цивільних правовідносин, як і правовідносин в цілому, в даний час обумовлені складними трансформаціями, що відбуваються, природного, соціального, технічного середовища, які накладають відбиток на сучасну людину, її потреби та інтереси, фізичні, когнітивні та інші параметри, що сприяють адаптації або утруднюють її [4, с. 399].

Сучасна доктрина цивільного права не дає повного уявлення про цивільне правовідношення як про динамічно керований процес, не дозволяє дати загальну характеристику самого правовідношення та його елементів на окре-

мих стадіях розвитку, немає єдності у визначенні критеріїв класифікації цивільних правовідносин.

Мета дослідження – теоретичне осмислення та виявлення підходів до категорії «цивільне правовідношення», а також ступеня її наукової розробленості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правова природа цивільних правовідносин неодноразово перебувала в центрі уваги серед зарубіжних та вітчизняних науковців різних періодів, підтвердженням чого слугують праці таких авторів, як Т.В. Боднар, В.А. Васильєва, Н.Ю. Голубєва, В.П. Грибанов, О.В. Дзера, О.С. Іоффе, О.О. Кот, О. О. Красавчиков, В.В. Луць, Ю. К. Толстой, С.О. Харитонов, О.І. Харитонова та інші.

Виклад основного матеріалу. Аналіз правової природи цивільних правовідносин як різновиду правових відносин ілюструє складність визначення змісту правовідносин взагалі, у зв'язку з чим звернемося до їх характеристики насамперед з теоретико-правової позиції.

Традиційно виникнення правових відносин пов'язувалося з вольовою, усвідомленою та цілеспрямованою діяльністю людей, в основі якої лежав певний спосіб матеріального та духовного виробництва, у світлі його взаємодії з іншими суспільними відносинами. В інших випадках правовідношення визначалося через його зв'язок із юридичною нормою [6, с. 4]. У результаті правовідношення аж до теперішнього часу переважно сприймається як суспільні відносини, врегульовані нормою права, а рідше характеризується як специфічна форма (іноді – різновид) соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації їх законних інтересів та досягнення того, що передбачено законом, іншим джерелом права, у межах якої суб'єкти права вимагають задоволення інтересів, особливо визнаних і гарантованих державою [6, с. 81].

Зазначимо, що щодо сутності правовідносин склалися кілька точок зору. Їх розглядають і як фактичні відносини, і як ідеологічні відносини, і як двоедине утворення – єдність ідеологічної форми та матеріального змісту [3, с. 41].

Класичний підхід до вивчення правовідношення, по суті, акцентував увагу на його детермінованості правовою нормою (що відповідало поглядам юридичного позитивізму) або суспільними зв'язками (соціологічний напрям) [14, с. 27]. Проте трансформації правовідносини як предмета дослідницької діяльності тягнуть за собою необхідність перегляду інструментів пізнання правовідносин як юридичного та соціального феномену. При цьому вже з'являється тенденція вивчення правовідносин у новій парадигмі, яка базується на міждисциплінарних розробках [13, с. 75].

У вітчизняній доктрині основними конкуруючими підходами до визначення поняття «правовідношення» є матеріальний та формальний. Відповідно до першого із зазначених підходів правовідношення є врегульованим правом фактичне суспільне відношення між особами, тобто соціальний зв'язок між суб'єктами права. Відповідно до другого – правовідношення є не відношення між особами, а відношення між правами та обов'язками, тобто не соціальний зв'язок між суб'єктами права, а ідеальний зв'язок між категоріями «суб'єктивне право» та «обов'язок».

На думку прихильників матеріального підходу, явище фактичного порядку – життєве відношення – піддається впливу норм права, внаслідок чого трансформується на нове відношення – праве. Так, О. Іоффе стверджував, що правовідносини «є не що інше, як регульоване правом відношення між конкретними особами, взаємна поведінка суб'єктів якого закріплена юридично» [7, с. 178].

Прихильники формального підходу під правовідносинами розуміють не саме суспільне (фактичне) відношення, а його юридичну форму. Так, О. Красавчиков вважав, що «правовідношення має розглядатися не як суспільне відношення, врегульоване нормами права, а як та юридична

форма, яку це відношення набуває в результаті правового регулювання» [11, с. 24], і визначав цивільне правовідношення як юридичну форму суспільних відносин, що складається «з заснованих на законі заходів можливої (суб'єктивних прав) та заходів належної (суб'єктивних обов'язків) поведінки» [11, с. 24-25]. У такій інтерпретації правовідношення є особливого роду ідеальне відношення, що змістовно залежить від того фактичного відношення, на базі якого «виросло», але існує в іншій (ідеальній) сфері і тому не має змоги ні злитися з реальним фактичним відношенням, ні влитися в нього, ні замінити його собою [2, с. 202].

Зазначені підходи застосовуються й до визначення поняття «цивільне правовідношення».

Як відомо, вперше матеріальну та формальну сторони змісту правовідносин виділив Савіньї. Г. Шершеневич, критикуючи позицію видатного німецького вченого, пише: «Матеріальний елемент тому не може вважатися складовою юридичного відношення, що він позбавлений юридичного характеру. Юридичне відношення є лише одна сторона життєвого відношення, що створюється нормами права та досягається шляхом відволікання від цільного побутового явища» [18, с. 169]. Проте, як відмічає В. Карташов, Г. Шершеневич не звертає уваги на той істотний момент, що під матеріальним (фактичним) змістом правовідносин слід розуміти не просто поведінку (діяльність) його учасників, а правову поведінку (юридичну діяльність) людей, їх колективів та організацій. Тому терміни «матеріальний зміст правовідносини» та «матеріальний елемент у змісті правовідносини» тощо у даному випадку носить багато в чому умовний характер [8, с. 30].

Н. Матузов, крім фактичного та юридичного змісту як відносно самостійного, розглядає вольовий зміст правовідношення, яке «складає воля держави та воля самих суб'єктів» [15, с. 478].

Матеріальний підхід завжди мав у цивілістиці широке визнання і може називатися панівним, проте він ніколи не був єдиним, оскільки завжди знаходилися вчені, які піддавали його сумнівам та критиці, по-перше, у зв'язку з тим, що визначення правовідносин як суспільних відносин, врегульованих нормами права, не відбиває ідеологічний, надбудовний характер правовідносини, по-друге, у зв'язку з тим, що вона не дозволяє розкрити механізм впливу права на суспільні відносини [1, с. 1091].

Через призму формального та матеріального підходів природа цивільних правовідносин розглядається багатьма вітчизняними дослідниками. Так, В. Яроцький стверджує, що цивільні правовідносини, враховуючи нові підходи, визначені положеннями ЦК України та інших актів цивільного законодавства, є результатом втілення в правову форму конкретних суспільних відносин не тільки завдяки реалізації норми права, але й (додатково) відповідного комплексу ненормативних регуляторів [19, с. 285]. Л. Козловська розглядає цивільні правовідносини з погляду формального підходу і визначає їх як ідеальну модель фактичних суспільних відносин, закріплених нормами права. Суб'єктивні права та обов'язки, на думку цієї авторки, утворюють структуру правовідношення, визначають правові зв'язки між суб'єктами [10, с. 102].

Але варто зауважити, що окремі дослідники критично підходять до матеріального і формального підходів у розумінні аналізованого поняття. Так, В. Белов, аргументуючи критику на адресу означених підходів, стверджує, що правовідносини – це певне відображення суспільних відносин в очах дослідника. Учасники обороту (фактичного відношення) постають перед дослідником у вигляді суб'єктів права; соціальна оцінка їхніх фактичних дій як юридично можливих або повинних перетворюються в суб'єктивні права і юридичні обов'язки; то інші охоплюються поглядом юриста науковця чи практика і утворюють систему, яка називається правовідношенням [5, с. 211–212]. Тобто, в розумінні В. Белова, цивільні правовідносини є певним

науковим прийомом, що використовується дослідниками для аналізу правових явищ.

Є. Харитонов та О. Харитонova пропонують до розуміння цивільних правовідносин підходити диференційовано: на загальнотеоретичному, галузевому-теоретичному та конкретно-галузевому рівнях. У межах конкретно-галузевих рівнів, на думку цитованих авторів, замість визначення цивільних правовідносин як суспільних відносин, врегульованих нормами права, більш вдалим видається визначення цивільних правовідносин як правового зв'язку, що ґрунтується на нормах цивільного права, між юридично рівними суб'єктами, які виступають як носії цивільних прав і обов'язків. Тому, вважають ці дослідники, зміст цивільних правовідносин як один із його елементів більш точним буде не поділяти на матеріальний та юридичний, а вести мову про нього як про єдине поняття, що охоплює суб'єктивні права та обов'язки учасників останніх [16, с. 107; 113].

На думку О. Кузьмич, запропонований Є. Харитоновим та О. Харитонovou підхід у розумінні цивільних правовідносин на конкретно-галузевому рівні є таким, який заслуговує на увагу, оскільки охоплює собою як матеріальний, так і формальний підходи у розумінні цивільних правовідносин [12, с. 95-98]. Крім того, на його думку, з огляду на предмет і метод правового регулювання правові зв'язки, які складаються між учасниками цивільних відносин, можуть бути як врегульованими безпосередньо

нормою права, так і навпаки, однак в останньому випадку, якщо такі правові зв'язки не суперечать нормі цивільного права, то вони також визнаються законодавцем і їм надається правова охорона [12, с. 95-98].

Аналіз різноманітних точок зору щодо співвідношення змісту та форми правовідносин привів В. Карташова до висновку про те, що під його змістом слід розуміти не просто окремі юридичні дії, а правову поведінку (юридичну діяльність загалом). Оскільки елементами будь-якої юридичної діяльності є її об'єкти, суб'єкти, їх конкретні права та обов'язки, юридичні дії та операції, засоби та способи їх здійснення, результати тощо, то зазначені елементи поряд з властивостями і становитимуть юридичний зміст правовідносин [8, с. 30].

Висновки. Отже, цивільні правовідносини відносять до основних понять в цивілістиці. Питаннями вдосконалення знання в області цивільних правовідносин займаються всі цивілістичні наукові школи. Змістовні питання, що виникають при аналізі поняття «цивільні правовідносини», як і раніше знаходяться у дискусійному полі.

Під час визначення правової природи цивільних правовідносин слід сприйняти запропоноване в юридичній літературі розуміння цивільних правовідносин як врегульованих нормами цивільного права майнових та особистих немайнових відносин, заснованих на вільному волевиявленні, юридично рівних учасників, що є носіями суб'єктивних цивільних прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асланян Н., Григорьева М. Несколько замечаний к дискуссии о понятии правоотношения. *Известия Иркутской государственной экономической академии (Байкальский государственный университет экономики и права)*. 2015. Т. 25, № 6. С. 1091–1097.
2. Бабаев А. Б. Проблемы общего учения о гражданском правоотношении. *Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики* / под ред. В. А. Белова. Москва : Юрайт-Изддат, 2007. С. 197–263.
3. Белов В. А. Сингулярное правопреемство в обязательстве. 3-е изд. Москва : ЮрИнфоР, 2002. 266 с.
4. Вершок И. Л. Методологические аспекты динамики правоотношения как социального и юридического феномена. *Сибирское юридическое обозрение*. 2021. Том 18, № 4. С. 398-412.
5. *Гражданское право : актуальные проблемы теории и практики* / под общ. ред. В.А. Белова. Москва : Юрайт-Изддат, 2007. 993 с.
6. Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. 128 с.
7. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. Москва : Юрид. лит., 1961. 380 с.
8. Карташов В.Н. Введение в общую теорию правовой системы общества. Ч. 6. Правовые связи и отношения в юридической практике и правовой системе общества. Ярославль, 2000. С. 30
9. Керимов Д.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. Монография. Москва : Современная гуманитарная академия . 2003. 521 с.
10. Козловська Л.В. Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 448 с.
11. Красавчиков О. А. Гражданское правоотношение – юридическая форма общественного отношения. *Категории науки гражданского права* : избр. тр. : в 2 т. Москва : Статут, 2005. Т. 2. С. 7–25.
12. Кузьмич О. Цивільні правовідносини як один із критеріїв визначення третіх осіб у цивільному праві. *Нац.юридический журнал. Теория и практика*. 2019. С. 95-98.
13. Пермяков Ю. Е. Возможен ли спрос на теорию права: правовые суждения в контексте правовых коммуникаций. *Право и государство*. 2015. № 3 (68). С. 75–80.
14. Поляков А. В. Нормативность правовой коммуникации. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2011. № 5 (298). С. 27–41.
15. Теория государства и права / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М., 1997. С. 478.
16. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Регулятивні правовідносини приватноправовий та публічно-правовий виміри : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 404 с.
17. Чеговадзе Л.А. Система и состояние гражданского правоотношения: автореф. дис...д-ра юрид. наук. 12.00.03. Москва. 2005. 42 с.
18. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Учебное пособие (по изданию 1910–1912 гг.). Москва, 1995. Т. 2. С. 169.
19. Яроцький В.Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції) : монографія. Харків: Право, 2006. 54 с.